

DEBRECZENI Attila

A kaméleon pennájú Csokonai

(Szempontok a pályakép újraformálásához)*

A jelen tanulmány kiindulópontja némiképp személyes vonatkozású. Éppen harminc éve jelent meg első Csokonairól szóló monográfiám,¹ mely hősét az újrakezdések költőjeként kívánta bemutatni, előtérbe állítva a pálya alakulástörténetét és fordulatait. Ezt követte majd húsz év múltán a költői életmű új kronológiai rendjét kidolgozó monográfia,² melynek konzekvenciái érintették a korábbi pályakép érvényét is. A könyv fejtegetései utaltak rá, hogy az újabb eredmények fényében szükséges a pályakép korrekciója, ennek részletekbe menő elvégzését azonban egy elsőrendűen filológiai érdekeltségű vizsgálódás nem vállalhatta fel. A szembesítés a maga teljességében azóta sem történt meg, s a jelen keretek között is csupán egyetlen vonatkozásról, a pályaképet alapvetően formáló értelmezői nézőpont átalakulásáról adódik lehetőség szólni.

Az 1989 előtti negyven év Csokonai-értelmezéseiben kitüntetett szerepe volt az 1794-ből keltezett úgynevezett nagy felvilágosult költeményeknek, különösen *Az Estvének*, *Az Álomnak*, a *Konstancinápolynak*. Egyfajta ideologikus mércét jelentettek, melyhez az életmű más szegmenseit viszonyítani lehetett, megformálva ez alapján a pálya alakulástörténetét is. Bíró Ferenc 1980-as évek végén született koncepciója³ Csokonai evilági boldogságfilozófiát hirdető, az európai érzékeny irodalmiság mintáit követő életprogramjáról szólva más szövegcsoportot emelt központi szerepbe, *A vidám természetű poétát*, és az ihletkörében készült egyéb költeményeket, valamint *A' Szeretet* és *A' Tsókok* című prózakísérleteket, a pályát a költői program változása jegyében mutatva be. A pálya e művekhez kötött felívelése és kiteljesedése az akkor érvényes kronológiai rend szerint szintén 1794 körülre volt tehető, akárcsak a korábbiakban. E koncepciót gondolta tovább első monográfiám pályaképe, a részletes kidolgozás mellett beemelve abba a nemzeti költészet programjának alakulását a *Tempefőitől* az Árpád-eposz tervéig.

A kronológiai rend újradolgozása során megváltozott az életmű szövegcsoportjaira irányuló fókusz. Az új megközelítés a művek teljességére figyelt, s arra, hogyan súlyozott Csokonai, mikor kiadásra készítette elő azokat. Hogy mikor mely műveit, milyen elképzelés jegyében, miféle tagolásban és elrendezésben kívánta nyilvánosság elé bocsátani, nem egyszerűen kronológiai vagy kiadástörténeti kérdés, s nem csak a karrierépítés és költői szerepértelmezés társadalomtörténeti problematikájával

* A tanulmány a HUN–REN–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Csokonai, 1993.

² DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Budapest – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

³ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 1994, 399–437.

kapcsolatos, hanem a saját életművel való autentikus számvetést jelenti. Indokolt lehet tehát egy olyan pályakép megformálása, mely az életmű így értett ön-interpretációi alapján kirajzolódó alakulástörténetre épül: annál is inkább, mert a kronológiai monográfia konzekvenciái alapján joggal merülhet fel a korábbi könyvem nézőpontját meghatározó ifjúkori ars poetica pozíciójára vonatkozó kérdés. Vagyis, hogy *A vidám természetű poéta* evilági boldogságfilozófiát hirdető, az európai érzékeny irodalmiság mintáit követő programossága betöltheti-e a neki tulajdonított centrális szerepet, ahonnan belátható és értelmezhető a költő egész munkássága; avagy ez inkább csak a széles poétai mezőt átfogó munkásság egyik területét jelöli ki, mely ugyan kiemelt jelentőségű, de nem az egyedüli, s még csak nem is egyértelműen középponti terület.

*

A válasz keresésekor tehát abból indulok ki, hogy maga Csokonai mely műveivel akart a nyilvánosság elé lépni. Először 1792 nyarán kereste fel Kazinczyt levelével és verseivel, melyeket azonban nem tudunk azonosítani a levéladatokból,⁴ már csak azért sem, mert az új kronológiai rend alapján mindössze annyi állítható, hogy – noha bizonyosan írt verseket korábban is – első fennmaradt költeményei 1792 végéről valóak. Második levélváltásukból 1793 tavaszán két költemény ismert (*Felvidülés*, *Egy kesergő magyar*), ez év őszi találkozásukra pedig nagyobb művek mellett meg nem nevezett „apró verseit” vitte magával.⁵ Pályakezdő bemutatkozás céljára kiválogatott verseiről így nem alkothatunk képet, jellegükre legfeljebb Kazinczy iránymutató tanácsából következtethetünk: „ne névnapki köszöntőket, ne Török Marsokat írjon, hanem dallja a’ szív szelíd érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit”.⁶ Ennek az iránymutatásnak látszik megfelelni az 1793 végén született *A vidám természetű poéta* című költemény ars poeticája, a hozzá kötődő életprogrammal és irodalmi tájékozódással. Csokonai az elsők között publikálta e költeményét, s ez lett tervezett gyűjteményes kiadása első kötetének nyitóverse is. 1793-ban legelsőként publikált verse azonban alkalmi darab, a következő évben megjelent hat költeménye közül három szintén, a további háromból pedig egy elmélkedő költemény, s *A vidám természetű poéta* mellett csak egy van, ami új irodalmi irányát reprezentálja.⁷

Csokonai 1794 őszen, egy hónappal 21. születésnapja előtt hírlapi tudósítást adott közre kiadandó műveiről. Négykötetes gyűjteményt gondolt el *Elegyes Munkák* címmel, mely a Holmi-típusú kiadványok közé tartozott volna, hiszen, mint írja, „Áll a’

⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 7–9. (A továbbiakban a kiadványsorozatot rövidítve jelöljük: CSVMÖM)

⁵ *Uo.*, 16–18, 21–23.

⁶ Kazinczy a Csokonainak küldött tanácsot Kis Jánosnak írott levelében idézi: KAZINCZY Ferencz *levelezése II. (1790–1802)*, s. a. r. VÁCZY János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1891, 297.

⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények I., 1785–1790*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1975 (CSVMÖM), 271–272.

Gyűjtemény külömbkülömbféle kisebb nagyobb Vers-nemekből, Vig, Szomorú, Érzékeny, Nemzeti, és Énekes Játékokból, Satyrákból, vagy Gúnyoló Versekből, Comica és travestiált *Epopóeákból*, és más folyó 's kötött beszédű többnyire Poétai Darabokból".⁸ Összesen húsz pontban sorolja fel tervezett kiadása tartalmát, ami életkorához képest még akkor is igen impozáns méretű, ha több esetben bizonyosan csak tervről van szó (1796-os összegző műlistája mutatja meg, mi volt készen). Kétségtelen átéléssel mossa össze terveit ténylegesen létező műveivel, mint tette egy évvel korábban a pesti színjátszóknak írott levelében tizenhat komédia küldését ígérve,⁹ s tudjuk, ígéretei a későbbiekben is többször túlfutnak a tényeken. Kiadandó művei között az élen – mint Kazinczynak írott 1793. őszi levelében is – a *Békaegérharcz* című eposzparódia és a *Tempefői* című színjáték állott, valamint különféle, elsősorban latinból és olaszból készült nagyobb fordításai. Kisebb verseire csak egy rövid utalás vonatkozik a tudósításban: „Sok Áriák, Menuetto, Stajer, Lengyel, Magyar, Török, 's a' t. Noták, musikai Kótákkal.”¹⁰ A pályakezdő Csokonai tehát a kezdetektől művei gyűjteményes kiadásában gondolkodott. A kiadási tervezetek élére nagyobb lélegzetű eredeti műveit és fordításait sorolta, verseivel külön és részletesen nem foglalkozott. Mindezek alapján annyi talán megállapítható, hogy nem elsősorban poétaként kívánta magát pozicionálni, s ezt célszerű figyelembe venni *A vidám természetű poéta ars poeticája* helyi értékének meghatározásakor.

A költeményekre 1795-től nyílik részletesebb rálátásunk. 1795 nyara és 1796 nyara között készült el a gyűjteményes kiadás első kötete, amit Csokonai *Első Darab*-nak nevezett.¹¹ Ebből ma már csak pár lapnyi töredék és a tartalomjegyzék ismert, ez utóbbi alapján azonban érzékelhető, hogy költői színrelépését milyen művekkel képzelte Csokonai. E kötet, miként az egész kiadás, elegyes jellegű, *A vidám természetű poéta ars poeticája* jegyében készült versek csak egy változatot képviselnek abban. A tartalomjegyzékből ismert mintegy 360 kéziratoldal harmadát két párbeszéd Metastasio-fordítás teszi ki, *A' Pásztorkirály* és az *Angélika*, ez utóbbi a *Diétai Magyar Múzsába* is belekerül majd, teljes egészében kitöltve az utolsó három számot. Az *Első Darabban* helyet kapott számos nagyobb alkalmi vers, irodalmi tárgyú és teljesen köznapi egyaránt, ott vannak különféle énekei, köztük a *Tempefői* betétdalai és a *Kazinczy* rostáján könnyűnek találtatott költemények.

Még az olyan alkalmi rögtönzésről sem mondott le, mint a *Minden szerelmes katoná*, pedig a kollégiumi diákköltészet ovidiusi allegorizáló hagyományához tartozó pajzán darab nemigen jelenhetett volna meg nyomtatásban. Hiszen már az előbeszéd első mondata úgy inti a megszólított kisasszonykát, hogy „a' bakkantsos ruhába öltözött pajzán Múzától” őrizkedjen, mert különben „félő, hogy a' veres gyűrű botról

⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002 (CSVMÖM), 236.

⁹ CSOKONAI, *Levelezés*, 18.

¹⁰ CSOKONAI, *Feljegyzések*, 237.

¹¹ Minderről lásd DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, 73–81, 345–353.

mézet fog kostolni, és megtalál, Kintsetském, halni – Metaphorában”.¹² A cenzornak ezt olvasván aligha a *Cornus sanguinea*, azaz a veresgyűrű som nevű cserje jutott volna eszébe először, s a ’metaforában meghalni’ formulát sem igen Alexander Pope komikus eposzából való fordításként azonosította volna.¹³ Csokonai számára a „bakkantsos ruhába öltözött pajzán Múza” jól megfér e kötetben „a’ szív szelíd érzékenységeit” dalló műzsával, miként az alkalmi verselő Mátyási Józsefet köszöntő alkalmi vers a Csokonai-alteregő Melitesznek szerelméhez, Rozáliához szóló érzékeny prózai és verses leveleivel, és így tovább.

Egyedül a „bölcseledő” költemények (az úgynevezett toldalékos, vagy ahogy korábban nevezték, a nagy felvilágosult versek) hiányoznak innen. Ezek az összegző műlista szerint másik kötetbe voltak tervezve, s csak a *Diétai Magyar Múzsában* jelentek meg 1796 végén, míg az *Első Darab* kéziratban maradt, csupán néhány vers került be a *Diétai Magyar Múza* számainak maradék helyeire, az elmélkedő és az alkalmi költemények után.¹⁴ Az országgyűlés nyilvánosságát kamatoztatni igyekvő kiadvány valójában folytatásokban megjelenő gyűjteményes kötetnek készült, s nem más, mint a költő első pályaszakaszának legalább részleges összefoglalásra törekvő lezárása. Az első pályafordulat tehát 1795–1796-ra tehető, mikor Csokonai először igyekszik a teljesség igényével összegyűjteni szétszórta kéziratok csomóit és művei másolatait, s kezdi meg kiadásra való előkészítésüket. Munkássága az első időszakban még tulajdonképpen a kollégium kézírásos nyilvánosságának volt a része, melyben a kéziratok nem a nyomtatás felé vezető első tervezett lépcsőfokot jelentették, hanem a szövegek önálló létmódját. A pályafordulat nem kis mértékben a nyomtatott nyilvánosság felé fordulásban érhető tetten, amikor is a szövegek a mediális közeggel együtt létmódot is váltanak.

A második pályaszakasz már alapvetően a nyomtatott nyilvánosság jegyében értelmezhető, még ha az életműnek ekkor is vannak a kéziratosság, sőt, az oralitás jegyében születő rétegei (elegendő dunántúli alkalmi verseire és a *Dorottyára* utalni). Kiadási tervei 1797–1798 körül és 1800 végén többnyire nagyobb művekre épülnek (néhányik ezúttal sem volt több pusztán szándéknál), illetve megjelenik *A vidám természetű poéta* érzékeny poézisére épülő ciklusformáló törekvés is. A második pályaszakaszt lezáró fordulat 1802–1803 körülre tehető, amikor hozzálátott művei gyűjteményes kiadásának előkészítéséhez: összegyűjtötte, kötetekbe rendezte azokat, mecénásokat keresett megjelentetésükhöz, s közben az új terv, a honfoglalási eposz megírásának előkészületein dolgozott. A tervek megvalósítására azonban nem maradt ideje, 1803 első fele után már csak öt verset írt, s összeállított kötetei is többnyire halála után jelentek meg, így a kezdődő új pályaszakasz torzóban maradt.¹⁵

¹² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* 3., s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1992 (CSVMÖM), 143.

¹³ *Uo.*, 719.

¹⁴ Minderről lásd DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, 148–177.

¹⁵ Az itteni összegzés a kronológiai monográfia elemzésein alapul: *uo.*, 220–338.

Nagyobb művei közül életében kettő jelent meg önálló kötetben, *A' Tavas* című Kleist-fordítás, mely terjedelmes fiziko-teológiai leíró vers, valamint a *Dorottya*. Ez utóbbi komikus eposz, tehát epikus mű, az előbbi tanköltemény, s így a didaktikához tartozik, mely a korszakban a három ma használatos műnemi kategória (epika, dráma, líra) mellett a negyedik műnemet jelentette. Kisebb verseit közreadó kötetei az elegység helyett szintén a műfaji elvet látszanak követni, a *Lilla*, az *Anakreóni Dalok* és az *Ódák*, mint címük vagy alcímük mutatja, az óda és a dal műfajaihoz köthetőek, melyek együttesen a születőben lévő lírai műnemet reprezentálják. Elvászottta ezektől az *Alkalmatosságra írt versek* anyagát, mely az általa ekkor már elfogadott négyes műnemi rendbe nem illeszthető hagyományos szövegtípust képviselt. De az *Ódák* kötet több verse alkalmi darab, miként az *Amaryllis* című 1803-as idyllium vagy a pálya végén a *Halotti versek* is. Kisebb alkalmi rögtönzéseit, pajzán verseit, valamint iskoladrámaként született színjátékait nem vette fel kiadandó művei sorába, ugyanakkor időnként nyomtatásra szánt művei sem szűkölködnek pajzán utalásokban, gondoljunk csak a *Dorottyára*. A műfaji tudatosság megjelenésével párhuzamosan tehát nem tűnt el Csokonai életművéből a hagyományos szövegtípusokhoz való kötődés, inkább sajátos elegyet alkot az átmeneti kor jellegzetes megnyilvánulásaként.

*

A 18–19. század fordulóján a nyilvánosságszerkezeti változással párhuzamosan formálódott a modern értelemben vett szépirodalom, új szövegtípusok és irodalomszemlélet megjelenésével, együttélve, összefonódva a régivel.¹⁶ Csokonai életművében a régi használati szövegtípusok és az új műfaji törekvések egyszerre vannak jelen. Pályakezdetként mélyen benne áll a széles körben művelt szövegalkotási hagyományokban, rendkívüli tehetséggel alkalmazva a készen kapott szövegtípusokat. A Kazinczytól érkező inspirációk ugyanakkor új szövegvilágok megismerése és használatba vétele felé csábítják, amihez az öntudatos ifjonti hév ars poeticát teremt. Az olasz, német, francia irodalmi minták áthasonítása meghatározó szerephez jut munkásságában, de nem lesz kizárólagos, nem mond le a hagyományos szövegtípusok műveléséről sem. Kiadási terveinek elegyessége pontosan leképezi ezt a helyzetet. A második pályaszakaszban a műfaji tudatosság megjelenése új szemléleti keretet jelent, ami azonban nem hasonul a Kazinczyt jellemző műfaji-hangnemi rigorózussághoz, noha az az egyik inspirálója. Csokonai lemond bizonyos pajzán művek vagy iskolai színjátékai kiadásáról, de munkássága elegyes sokféleségét őrzi, s egyre inkább kész akár egy-egy művön belül is különböző hagyományokat vegyíteni.

A kaméleon pennájú Csokonai cím az életmű ezen jellemzőjére utal. Metaforákból persze eddig sem volt hiány, Csokonai próteuszi alkatáról éppúgy olvashatunk a

¹⁶ E rész szemléleti háttere: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009.

szakirodalomban, mint a Cimbalom becenévről, melyet ugyan egykori tanára, Ormós András a kisdíák Csokonai örömet és mulatságot szerző természetére vonatkoztatott,¹⁷ de a tankönyvek és internetes segédanyagok önsokszorozó világába már a költői sokoldalúság metaforájaként került át. Csokonai alkati sokoldalúságának gondolata fontos szerepet töltött be Horváth János irodalomtörténeti koncepciójában is: „[a korszak] forrongó sokféleségének összefoglalóbb képviselőjét keresve sem találni a szinte naitul és kedvesen tarka, zseniális Csokonainál. Aki e kor ízléséről kérdezősködik, annak Csokonai kiforratlan sokszerűsége felel. Benne feltalálható – nem egységbe forrasztva, hanem egymás mellett és után – korának minden jellemző sajátása és törekvése.”¹⁸ A kaméleon-metaforával azonban nem csupán ezt az alkati sokoldalúságot szeretném hangsúlyozni. A sokszerűség Horváth János-i fogalmát inkább abban az értelemben használnám, hogy Csokonai ösztönösen hasonulni igyekszik a körülölelő különmemű hagyomány-szálakhoz és kulturális rétegekhez, s ezáltal mintegy megtestesíti korának azt az integratív karakterét, melyet a 18. század utolsó két évtizede egyik legfőbb jellemzőjének vélek.

DEBRECZENI ATTILA
 egyetemi tanár
 Debreceni Egyetem
 debreczeni.attila@arts.unideb.hu

*Csokonai the Chameleon:
 Aspects to the Re-Interpretation of the Oeuvre*

Abstract: In the past thirty years, there have been great changes in the philology and chronology of the Csokonai oeuvre. The consequences of which have to be applied to the whole oeuvre. This study aims to present the transformation of the fundamental aspects of interpretation. The basic groundwork for this is examining when and which works Csokonai intended to present to the public. The result of the analysis shows that the chameleon metaphor in the title not only means a multifaceted personality, but also the instinct with which Csokonai intended to adopt the cultural layers of his age, and thus representing its integrative character.

Keywords: Csokonai, turn of the 18–19th century, publicity, cultural traditions

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/3-9.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

¹⁷ Ormos András levele Csokonai anyjához, 1805. szeptember = *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Budapest, Akadémiai, 1960, 222.

¹⁸ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Budapest, Akadémiai, 1982, 223.